

ЕТНОКУЛЬТУРНА КАРТА ЄВРАЗІЙСЬКОГО СТЕПУ
ЗА ЧАСІВ АХМЕДА ІБН ФАДЛАНА

Андрій Петрович Ковалівський, запропонувавши свою версію заволзько-приуральської частини маршруту Багдадського посольства до ставки болгарського царя в 921—922 рр., фактично заклав основу для всіх майбутніх реконструкцій етнокультурної карти степового Заволжя та Приуралля в X—XI ст. Із перекладеного і проаналізованого А. П. Ковалівським тексту Мешхедського рукопису вимальовується досить чітка картина розселення кочовиків у степах Урало-Поволжя на початку X ст. Виходячи з інформації Ібн Фадлана, басейн р. Чаган біля північного підніжжя Усть-юрта (Чинка) займали кочовища огузів (“гузів”), на північ від яких у районі західного вигину р. Урал, на берегах оз. Шалкар, кочували печеніги, а далі на північ, за р. Кондурчою, що протікала по території сучасної Самарської області, знаходилася “країна башкирів” [Ковалевский 1956, 125—131].

Сам Ахмед ібн Фадлан не дає точних кордонів розселення зазначених племен у регіоні, та вони його, певно, й не цікавили. Єдине, що відзначив мандрівник у своїх записах, це можливість розбійницького нападу башкирів (народу — найвойовничішого з тюрк) вглиб приуральських степів, до р. Чанган (Йаганди) [Ковалевский 1956, 130]. Усе інше, стосовно географічних координат розселення кочових племен на території Урало-Поволзьких степів, це інформація щодо конкретного місця зустрічі з представниками того або іншого народу, який опинився на шляху руху багдадського посольства до Волзької Болгарії. Саме на цю обставину, до речі, звернув увагу А. П. Ковалівський у своєму джерелознавчому аналізі Мешхедського рукопису, зазначивши, що насправді ці народи займали більш значні території [Ковалевский 1956, 98]. Але які були масштаби цих земель і як перелічені Ібн Фадланом народи співвідносилися між собою — це питання, які через обмеженість наявних джерел, довгий час залишалися без відповіді. С. О. Плетнева, свого часу вивчаючи ще досить невеликий археологічний матеріал IX—XII ст. з території Заволжя та Приуралля крізь призму відомостей Ібн Фадлана, в одній із своїх перших робіт з археології й історії середньовічних кочовиків, висловила думку, що в означені часи печеніги займали лісостепові райони Заволжя на північ від р. Уралу [Плетнева 1958, 162]. Але Г. О. Федоров-Давидов, який оперував у своїх етнокультурних реконструкціях більш численним матеріалом з території Урало-Поволжя, щодо ідеї етнокультурної диференціації пам'яток кочовиків X—XI ст. на зазначеній території поставився досить скептично [Федоров-Давыдов 1966, 7—9] і був активно підтриманий Є. В. Шнайдштейн [Шнайдштейн 1985, 84].

Новий етап у реконструкції етнокультурної карти Заволзько-Приуральських степів X—XI ст. (огузько-печенізьких часів) пов'язаний з працями В. А. Крігера та автора цих рядків. В. А. Крігер, спираючись на результати проведеного ним порівняльно-статистичного аналізу поховальних пам'яток X—XI ст. степового Заволжя та Приуралля (маючи в наявності дані більш, ніж зі 100 курганів) скорельовані з даними середньовічних письмових джерел, розподілив пам'ятки регіону зазначеного часу на дві культурно-типологічні групи, одну з яких, локалізовану в південній, прикаспійській частині Волзько-Уральських степів, інтерпретує як власне огузьку [Кригер 1993, 137—144]. У свою чергу, аналогічна робота, проведена автором цих рядків, дала наслідки, що дозволили кургани, розташовані у північній частині Волго-Уральських степів басейну середньої течії р. Урал, по Самарі та пониззю р. Ілек, розглядати як печенізькі і ставити питання про існування в X—XI ст. на схід від Волги особливої етнокультурної області — “Заволзька Печенігія” [Іванов 1990, 36].

Нині етнокультурна карта степового Заволжя та Приуралля, реконструйована за археологічними даними, скорельованими з відомостями східних авторів X—XI ст., постає у такому вигляді: південні, прикаспійські райони, обмежені лівобережжям Нижньої Волги та Емби, склали західну периферію огузької ойкумени (“Дешт-і-Огуз” — у аль-Істахрі). Саме тут зосереджена абсолютна більшість курганів та курганних могильників (тепер ураховано 82 поховання), яким притаманні специфічні ознаки поховального обряду: кількісне переважання впускних поховань, виконаних у простих могильних ямах або ямах з поздовжніми сходниками, часто перекритих дерев’яними колодами або дошками, на які вміщувалася кінська шкіра (череп та кістки ніг в анатомічному порядку); західна або південно-західна орієнтація похованих; наявність у складі поховального інвентарю прикрас для кінської збруї (накладки, бляшки-решми), стилізованих птахоподібних підвісок та бронзових копоушок з ажурними шитками (рис. 2, А). Автор цих рядків, услід за В. А. Крігером, вважає перелічені ознаки обряду власне огузькими саме тому, що, по-перше, найбільш характерні з них (перекриття могили дошками, розтягування над могилою шкіри коня, наявність у покійного пояса — 32% усіх розглянутих поховань містять деталі поясних наборів) зафіксував Ібн Фадлан, спостерігаючи поховання огуза [Ковалевский 1956, 128]; по-друге, ареал розглядуваних курганів повністю збігається з “межами країни гузів”, наведених у інших арабсько-перських авторів — сучасників Ібн Фадлана: аль Істахрі (на захід від Мавераннахру, “між хозарами і кімаками, країною карлуків та булгар і кордонами мусульманських країн від Джурджану до Фарабу й Ісбіджабу”)¹ [Караев 1968; Матеріали... 1939, 167], Ібн Хаукаля, аль-Масуді (“І на ньому [Хозарському морі]² знаходиться багато кочовищ гузів із числа тюрк, у пустелях, розташованих там. А з великих відомих річок, що впадають у це море Хозарське — р. Чорний Іртиш та Білий Іртиш³ — обидві вони великі, кожна з них більша за Тигр й Євфрат, між гирлами їх 10 днів шляху; на них розташовані зимовища та літні кочовища кимаків й огузів [племен] із тюрк”) [Пантусов 1909, 152; Матеріали..., 166] та анонімний автор “Худуд аль-Алам” (на захід від Аральського моря і на південний схід від Волги) [Minorsky 1937, 100—101].

Північний кордон “країни гузів”, відмічений курганами з відповідним обрядом, проходив вздовж басейну Великого і Малого Узеней, поблизу оз. Шалкар і далі на схід, через середню течію р. Ілек — до верхів’їв Емби (рис. 1). На північ від цієї умовної лінії до південних кордонів волзько-уральського лісостепу розкидані кургани (загалом — 48 поховань), що відрізняються від огузьких абсолютним переважанням основних поховань під простими невеликими земляними насипами, здійсненими у звичайних неглибоких могилах без будь-яких внутрішніх конструкцій, також з абсолютним переважанням могил, які містили залишки кінської шкіри, укладеної долі в могильній ямі ліворуч від людини; убогістю та одноманітністю поховального інвентарю, але численними знахідками залишків заупокійної їжі у вигляді кісток барана (39,6% усіх поховань) та наявністю у складі супроводжувачого інвентарю кістяних накладок на лук (27% поховань) [Ivanov, Sarustovich 1994, 580] (рис. 2, Б).

Згадана група курганів трактується нами як печенізька, тому що крім розташування на території, де Ібн Фадлан у 922 р. зустрів групу печенігів, які кочували вздовж берегів оз. Шалкар, ці кургани за характерними для них ознаками поховального обряду виявляють високий коефіцієнт формально-типологічної подібності з курганами південноруських степів (межиріччя Дону та Дніпра), які С. О. Плетньова і Г. О. Федоров-Давидов інтерпретують як печенізькі (кургани першої хронологічної групи X — початку XI ст. — за С. О. Плетньовою) [Плетнева 1981, 218].

Середнє значення коефіцієнта типологічної схожості між розглядуваними курганами Заволжя і Приуралля та курганами басейну Нижнього Дону та Дніпра (території, на яких перебування печенігів у X — першій половині XI ст. не викликає сумніву) дорівнює 0,75, що і дозволяє нам розглядати степові райони, обмежені на заході лівим берегом Волги, на сході — передгір'ями Південного Уралу, на півдні — басейном середньої течії р. Урал, а на півночі — південною частиною лісостепу, як частину печенізької ойкумени — “Заволзьку Печенігію” (рис. 1) [Ivanov, Carustovich 1994, 581, table 3, 577]. Причому датування заволзько-приуральських поховань розглядуваного типу свідчить, що вони виникали у той же час, як і однотипні з ними поховання південноруських степів, тобто Європейської Печенігії.

Досить проблематично визначити час приходу огузів та печенігів до степів Урало-Поволжя, тому що ні археологічні, ні писемні джерела, які є у нас, жодних конкретних відомостей щодо цього не містять. Насамперед, весь археологічний матеріал, починаючи від набору речей і закінчуючи особливостями кінських поховань (череп і кістки ніг, відрізаних до путової кістки) вказують на досить широке датування розглядуваних пам'яток — X—XI ст. [Атавін 1984, 134—143; Добролюбовский 1984, 76]. Разом з тим, арабо-перські автори (Табарі й аль-Балазурі) повідомляють, що у 20—40-і роки IX ст. арабські намісники Хорасану здійснювали військові походи проти гузів, які кочували в басейні Сирдар'ї, а під 875 р. давньоруський (Никонівський) літопис повідомляє про розгром печенігів київським князем Аскольдом⁴ [Golden 1972, 55; Никоновская ..., 9]. Обидві згадані події складають частини одного причинно-наслідкового зв'язку, центральною ланкою якого є висвітлені в одній з праць аль-Мас'уді, що не збереглася до нашого часу, огузько-печенізькі війни за території навколо “моря Джурджан” (Аральського) [Golden 1972, 59; Материалы...1939, 166]. Печеніги, що зазнали у цих війнах поразки, і союзні з ними башкири відступають з приаральських степів у двох напрямках: на захід до Волги (після 932 р. Аль Мас'уді відзначає розселення цих племен біля “моря Нейтас” — Чорного) і на північний захід до Приуралля (де їх зустрів Ібн Фадлан у 922 р.). Трапилось це, очевидно, в період між 40-ми і початком 70-х рр. IX ст.

Похід печенігів на захід через землі Хозарського каганату, що в IX ст. займав території від Волги до Сіверського Дінця [Плетнева 1986, 41—47; Новосельцев 1990, 111 та ін.], згідно одноголосної думки дослідників, у відповідності з повідомленням Костянтина Багрянородного про укладення між хозарами й огузами антипеченізької угоди, являв собою фактично військовий прорив, коли годі сподіватись закріплення печенігів у степах Волзько-Донського міжріччя і, відповідно, розраховувати на існування багатьох печенізьких пам'яток у цьому регіоні⁵. Дійсно, наслідки картографування кочівницьких пам'яток огузько-печенізького часу у степах Східної Європи, проведеного Г. Н. Гарустовичем і автором цих рядків, свідчать за те, що у межах Волзько-Донського міжріччя (територія Хозарського каганату) нині відомо 17 курганів і курганних могильників, які містять 97 печенізьких поховань. При цьому, майже половина з них зосереджена в могильнику біля стін Саркелу—Білої Вежі — пам'ятки, за обставинами свого виникнення вже не пов'язаної з печенізьким проривом на захід [Плетнева 1990, 92—97] (рис. 1).

Появу печенігів біля західних кордонів Хозарії та їх зіткнення з Лебединськими мадярами, які мешкали тоді на берегах Сіверського Дінця, угорські дослідники датують 895 р., спираючись на дату масового проникнення мадяр на територію Угорської низовини [Fodor 1977, 108; Paloczi-Horvath 1989, 12]. Нам здається, що це трапилось на 20 років раніше (зіставимо повідомлення Никоновського літопису під 875 р. з археологічною реконструкцією південно-східних

кордонів Київської Русі, документованих відповідними городищами вздовж Орелі та Ворскли) [Археология Украинской ССР 1986, 373, карта 6; Древняя Русь 1985, 32—33, табл. 2] і на початку X ст. печеніги вже займали пануюче становище у степах Дніпровсько-Донецького межиріччя. Тепер на території України від Дністра до Дінця відомо більше 80 курганів та курганних могильників X—XI ст., які містять близько 200 печенізьких поховань (рис. 1)⁶. Умовно вони поділені нами на дві територіально-типологічні групи: Лівобережну і Правобережну [Іванов, Саустович 1994, 576]. За наявності загального з курганами Заволзької Печенігії асортименту ознак поховального обряду, вони відрізняються абсолютним переважанням впускних поховань (89,3% поховань у Лівобережній групі, 85% — у Правобережній при 35,4% поховань Волго-Уральського регіону), більшою поширеністю курганів, що містять два чи більше одночасних поховань (відповідно — 18,7 і 22,2%), менш поширеними похованнями кінської шкури у могилах (відповідно — 54,6 та 43% при 83% у заволзьких печенігів), більшою частотою північно-західної орієнтації поховань (14,6 та 23,8%), наявністю в похованнях залишків домовин (41,3 і 13,2%), шабель (14,6 та 7%) та ножів (37,3% і 11%)⁷.

Значення коефіцієнта формально-типологічної подібності між курганами Лівобережної та Правобережної груп (за 28 альтернативними репрезентативними ознаками) становлять 0,77, а між ними і заволзькими курганами — від 0,67 (Заволзькі та Лівобережні кургани) до 0,82 (Заволзькі та Правобережні), що дає всі підстави відносити їх до єдиного печенізького етнокультурного масиву.

Кургани Лівобережної і Правобережної України дозволяють досить чітко окреслити кордони Європейської Печенігії X ст.: зі сходу — це Сіверський Донець, вздовж правого берега якого тягнеться масив городищ салтово-маяцької культури, що складають західну лінію оборони Хозарського каганату (Верхній Салтів, Мохнач, Суха Гомольша, Богородичне, Сидоровське, Маяки, Каменсько-Шахтинське) [Плетнева 1967, 21, рис. 5; Плетнева 1989, 8, рис. 1; Михеев 1985, 109, рис. 1]. На півночі — печенізькі кургани басейну Орелі (Верхня Маївка, Вербки-І, Пролетарське, Мар'ївка-І, Юр'ївка-І, Колпаківка — 25 та ін.), на північ від яких, вздовж Сули, проходила перша лінія оборони Київської Русі. Далі на захід вирізняється група печенізьких курганів у пониззях Буга, Дністра та Когильника (Кам'янка, Каланчакські, Нагорне, Сарата, Тараклія, Жовтий Яр, Трапівка, Плавні, Старі Дубосари, Кирицани, Красне та ін.), — річок, вздовж верхів'їв яких також йшла система укріплень раннього періоду Київської Русі [Археология Украинской ССР 1986, 373] (рис. 1).

Угорський дослідник А. Палоці-Хорват, згадуючи якісь відомі йому джерела, але не називаючи їх, локалізує західні кордони Європейської Печенігії значно західніше пониззів Дунаю та Серету, а східні доводить до Волги [Paloczi-Horvath 1989, 12]. З такою масштабністю дуже важко погодитися, тому що вона не підкріплена відповідними археологічними даними. По-перше, сам згаданий дослідник зазначає, що райони концентрації печенізьких поселень на території сучасної Угорщини визначаються тільки топонімічно, а тому дату їх заснування у нинішні часи визначити неможливо, оскільки найбільш ранні документальні свідчення про ці поселення відносяться до XIII—XIV ст., а група печенізьких поховань в абатстві Чазд на Тисі, також згадана автором, датується 1067 р., тобто стосується вже наступного періоду в історії печенігів [Paloczi-Horvath 1989, 36—37]. Щодо кочівницьких могильників IX—X ст. правобережжя Дунаю (в областях Фейер і Толна) — в одному з центрів розселення печенігів на території сучасної Угорщини, — то для того, щоб визначити їхню етнокультурну належність, вони вивчені ще не достатньо [Археология Венгрии...1986, 334].

Саме такого уточнення потребує і карта печенізьких кочовищ IX—X ст., опублікована С. О. Плетнєвою, на якій східні кордони розселення печенігів доведені автором до Волги в районі сучасного Волгограда [Плетнева 1958, 154, рис. 1].

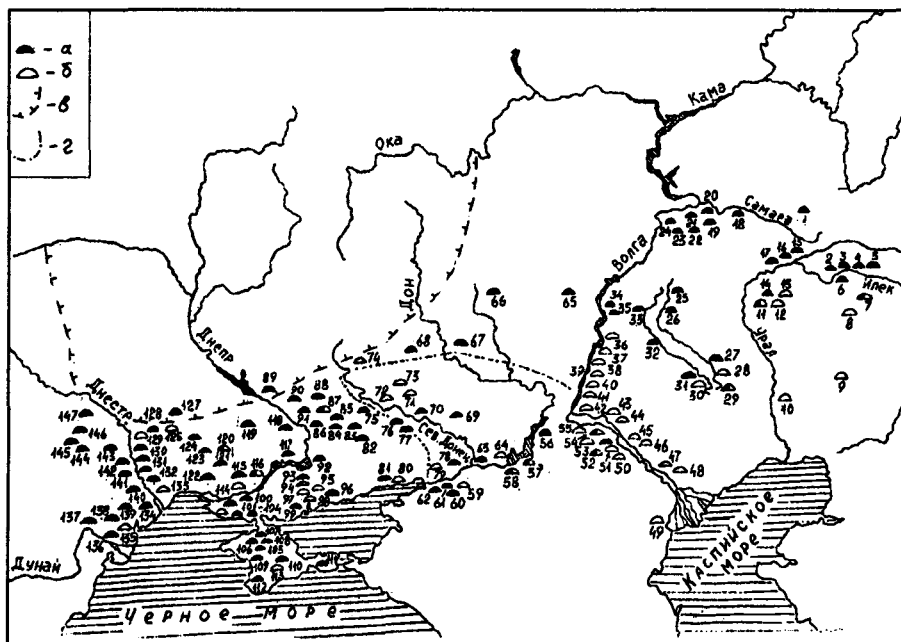

Рисунок 1. Етнокультурна карта степів Євразії наприкінці IX — на початку X століть.

Умовні позначення: а — кургани печенігів; б — кургани огузів; в — кордони Київської Русі наприкінці IX століття; г — кордони Хозарії.

1 — Карагутаїська волость; 2 — Красний Яр; 3 — Пчільник; 4 — Мертвещівський; 5 — Лещька Защита; 6 — Пчільник 2; 7 — Жаман-Каргала; 8 — Саралжин 3; 9 — Кара-Су 1; 10 — Бес-Оба; 11 — Шалкар; 12 — Шалкар 3; 13 — Шалкар 4; 14 — Шалкар 5; 15 — Яман; 16 — Алебастрова Гора; 17 — Рубіжка; 18 — Василівський; 19 — Волчанське; 20 — Покровка; 21 — Кировський; 22 — Александровський; 23 — Осинковський; 24 — Золота Нива; 25 — Чорна Падина; 26 — Новоузенськ; 27 — Курайвський сад; 28 — Джангала; 29 — Кара-Оба; 30 — Бек-Біке; 31 — Жана-Унем; 32 — Водянське; 33 — Фріденберг; 34 — Рівне; 35 — Гловатка; 36 — Калинівський; 37 — Лісний кордон; 38 — Політотдельське; 39 — Нова Молчанівка; 40 — Верхній Баліклей; 41 — Новонікольське; 42 — Бахтіярівка; 43 — Кляківка; 44 — Середня Ахтуба; 45 — Успенка; 46 — Успенський; 47 — дона Лапас; 48 — Досанг; 49 — Зензелі; 50 — Нікольське; 51 — Хужин; 52 — Барановський; 53 — Крива Лука; 54 — Крива Лука 6; 55 — Стариця; 56 — Колпачки; 57 — Попів хутір; 58 — Саркел; 59 — Кулешівка; 60 — Тузлуки; 61 — Височино; 62 — Ново-Батаїськ; 63 — Касторське; 64 — Ясирів 1; 65 — Кленівський; 66 — Миколаївка; 67 — Буканівський; 68 — Ольховатка; 69 — Горчаківка; 70 — Слобода Ямпіль; 71 — Юр'ївка; 72 — Новалівка; 73 — Щуркіно Поле; 74 — Гаївка; 75 — Передня; 76 — Пришиб; 77 — Верхня Маївка; 78 — Филипівка; 79 — Новочеркаськ; 80 — Руський Колодязь; 81 — Лакседемонівка; 82 — Котівка 1; 83 — Вербки 5; 84 — Новалівка; 85 — Колпаківка; 86 — Юр'ївка; 87 — Колпаківка XXV; 88 — Мар'ївка; 89 — Світлогорськ; 90 — Чермалик; 91 — Гайманове Поле; 92 — Шевченко; 93 — Рясні Могили; 94 — Долина; 95 — Ново-Филипівка; 96 — Водославля; 97 — Дем'янівка; 98 — Григор'ївка; 99 — Аккермен; 100 — Широке; 101—104 — Каланчакський, Бабенківський, Ново-Кам'янка, Рисове; 105 — Матвіївка; 106 — Джанкой; 107 — Красноперекосський; 109 — Казанка; 110 — Сімферополь; 111 — Карасу; 112 — Сарайли-Кіят; 113 — Курайівка; 114 — Антонівка; 115 — Желівка; 116 — Рядові Могили; 117 — Кругла Могила; 118 — Верхньо-Тарасівське; 119 — Шадри; 120 — Соколівка Північна; 121 — Веселий Кут; 122 — Соколівка Південна; 123 — Старогорожене; 124 — Димівка; 125 — Флоринське; 127 — Мігеч; 128 — Плосььке; 129 — Паркани; 130 — Тернівка; 131 — Кирнацени; 132 — Красне; 133 — Баштанівка; 134 — Акерманські сади; 135 — Тузли; 136 — Трапівка; 137 — Нагорне; 138 — Джинилор; 139 — Сарата; 140 — Димівка; 141 — Старі Дубоссари; 142 — Переметне; 143 — Нерубайське; 144 — Дьякінів; 145 — Карпач; 146 — Баштанівка; 147 — Старі Кукунепгги.

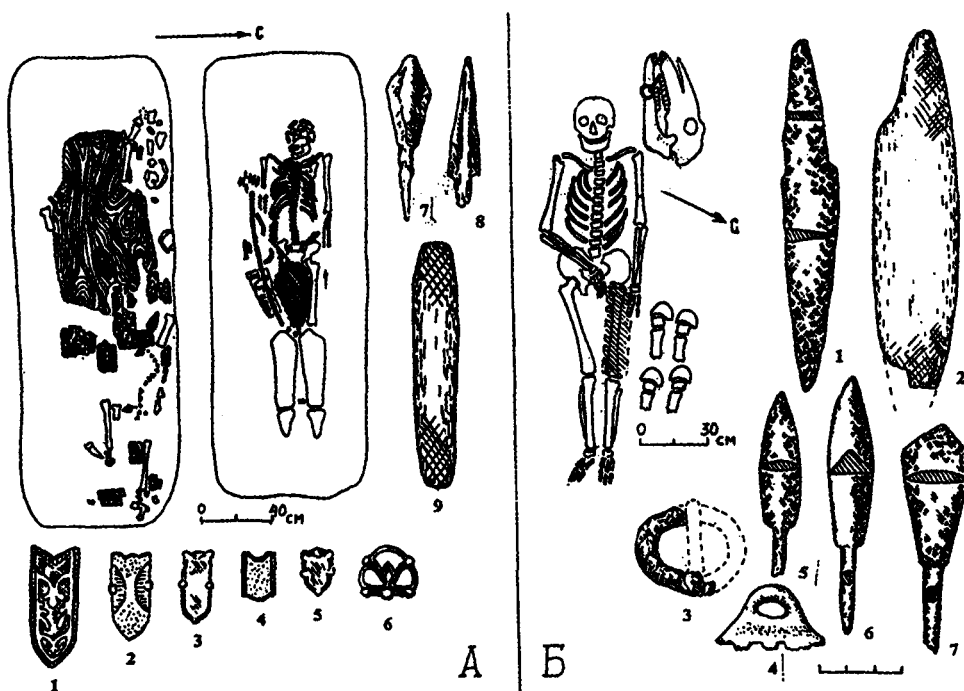

Рисунок 2. Огузьке (А) і печенізьке (Б) поховання Нижнього Поволжя:

А — Нікольське, курган 7, пох. 13;
1—6 — срібло; 7,8 — залізо; 9 — кістка;

Б — Рівне, курган 4, пох. 7;
1, 3—7 — залізо; 2 — кістка; 4 — бронза.

Отже розглядувані групи поховань дозволяють уточнити ареали печенізьких орд Х ст. (“фем” — у Костянтина Багрянородного) та з’ясувати рівень і характер культурно-типологічної подібності і відмінності між ними. Якщо виходити з географії печенізьких курганів Правобережної України, а також географічних координат печенізьких “фем”, розташованих на захід від Дніпра, наведених Костянтином Багрянородним, то племена, які залишили кургани Пруто-Дністровського межиріччя, повинні відноситися до орд *Гіла* та *Гізіхопон*, що межували з Болгарією та “Туркією” (область розселення давніх мадяр в Етелькьоз), а кургани Бузько-Дніпровського межиріччя (в основному — в басейні Інгулу та Інгульця — Шандри, Кругла Могила, Кривий Ріг, Верхньо-Тарасівське, Димівка, Веселий Кут та ін.) мусять бути пов’язані з племенами “фемі” — орди Йавдертим, яка мала кордон зі слов’янськими племенами Подніпров’я — деревлянами, уличами тощо. В усякому разі, південний кордон ареалу пізніх (Х ст.) деревлянських курганів з трупопокладенням проходить вздовж басейну р. Рось, тобто зовсім недалеко від перелічених печенізьких пам’яток [Седов 1982, 101—106].

Відповідно, кургани Лівобережної України — це пам’ятки племен, які склали орди *Куарциур*, *Сірукалпей*, *Вороталмат* та *Вулацопон*, які кочували “на тому боці річки Дніпра”. При загальній етнокультурній спорідненості племен, які склали перелічені орди, і відповідно, близькій формально-типологічній схожості правобережних і лівобережних курганів, між ними спостерігаються і деякі розбіжності. Так, у курганах Правобережжя частіше зустрічаються основні поховання (15%)⁸, але практично відсутні могили з перекриттям (на Лівобережжі — 14,6%

поховань); більше половини правобережних поховань орієнтовані тільки на захід (55,5%), а лівобережних — на південний захід (52%): домовини та дерев'яні підстилки у могилах частіше трапляються на Лівобережжі (41,3 та 17,3 %), а кістки барана — на Правобережжі (54% проти 32% поховань Лівобережжя) тощо [Ivanov, Sarustovich 1994, 580, table 1]. Цілком можливо, що відзначенні відмінності в поховальному обряді обумовлені територіальною близькістю і більш тісними контактами лівобережних печенігів з поліетнічною Хозарією, правителі якої спочатку воювали з печенігами, а потім приймали їх на службу (могили біля Саркелу — Білої Вежі) [Плетнева 1990, 95]. І навпаки, правобережні печеніги, які постійно перебували у ворожому оточенні, мали, очевидно, тенденцію до більшої самоізоляції і збереження етнокультурної чистоти та монолітності⁹.

Таким чином, завдяки писемним джерелам та даним археології, можна твердити, що етнокультурна й етнополітична ситуація в Євразійських степах (зокрема — від Уралу до Карпат) у X ст. визначалась трьома реальними силами: огузами, що домінували у степах Заволжя і Приуралля¹⁰ — і в економічному, і у військово-політичному відношеннях, хазарами та східноєвропейськими печенігами. З огляду на особливості хозарської політичної історії подібна ситуація зберігалася протягом всього X ст. і почала змінюватись у 20-ті роки XI ст., коли на огузів зі сходу посунув більш сильний противник — кипчаки-половці.

¹ На сучасній карті це досить значна територія від верхів'ів Сирдар'ї на сході до Північного Прикаспія і низин Волги — на заході.

² Каспійське море.

³ На думку перекладачів і коментаторів аль-Мас'уді, це відповідно, Яїк (Урал) та Емба.

⁴ Що, очевидно, трапилося значно західніше від Волги.

⁵ Власне, і сам прорив через територію Хозарії видається сумнівним; найбільш правдоподібний обхідний шлях по південному краю Волго-Донського лісостепу.

⁶ Це не враховуючи пороських поховань Чорних Клобуків, що належать до більш пізніх часів.

⁷ Останні три ознаки не типові для курганів Заволжя і Приуралля.

⁸ Тут і далі йтиметься про репрезентативні ознаки.

⁹ Не випадково значення коефіцієнта типологічної подібності курганів заволзьких печенігів, які перебували в аналогічних умовах, вище саме відносно курганів правобережних печенігів.

¹⁰ Про що ми можемо твердити завдяки зауваженню Ібн Фадлана про бутність печенігів та зауваженню Костянтина Багрянородного про печенігів, які залишилися жити з огузами.

ЛІТЕРАТУРА

Археология Венгрии... 1984. *Археология Венгрии*. Конец II тысячелетия до н. э. — I тысячелетие н. э. Москва,

Археология Украинской ССР... 1986. *Археология Украинской ССР*. Т. 3. Киев.

Атавин А. Г. 1984. "Некоторые особенности захоронения чучел коня в кочевнических погребениях X—XIV вв." *Советская археология*. № 1.

Добролюбовский А. О. 1984. "К проблеме этнической атрибуции и датировки погребений средневековых кочевников в причерноморских степях." *Северное Причерноморье (материалы по археологии)*. Киев.

Древняя Русь... 1985. "Древняя Русь. Город, замок, село." *Археология СССР*. Москва.

- Иванов В. А. 1990. Этнические процессы в степной и лесостепной полосе Южного Урала и Приуралья в VII—XIV вв. Автореф. дисс. докт. ист. наук. Москва.
- Караев О. 1968. Арабские и персидские источники IX—XII веков о киргизах и Киргизии. Фрунзе.
- Ковалевский А. П. 1956. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков.
- Кригер В. А. 1993. “Огузские курганы в междуречье Волги и Эмбы.” Новое в средневековой археологии Евразии. Самара.
- Материалы... 1939. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. I. Москва—Ленинград.
- Михеев В. К. 1985. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков.
- Никоновская... 1859. “Патриаршая или Никоновская летопись”. Полное собрание русских летописей. Т. IX. Санкт-Петербург.
- Новосельцев А. П. 1990. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва.
- Пантусов Н. Н. 1909. “Сведения арабских географов о Средней Азии”. Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском университете. Т. XXV. Вып. 5. Казань.
- Плетнева С. А. 1958. “Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях”. Материалы и исследования по археологии СССР. № 62. Москва—Ленинград.
- Плетнева С. А. 1967. От кочевий к городам. Москва.
- Плетнева С. А. 1981. “Печенеги, торки, половцы”. Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. Москва.
- Плетнева С. А. 1986. Хазары. Москва.
- Плетнева С. А. 1989. На славяно-хазарском пограничье. Москва.
- Плетнева С. А. 1990. Печенеги и гузы на Нижнем Дону. Москва.
- Седов В. В. 1982. Восточные славяне в VI—XIII вв. Археология СССР. Москва.
- Федоров-Давыдов Г. А. 1966. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва.
- Шнайдштейн Е. В. 1985. “Печенежские памятники Нижнего Поволжья”. Историческая этнография. Ленинград.
- Fodor I. 1977. “Abstammung der Ungarn und Landnahme”. Die Ohcrwart Yhsg. L. Triber. Ohcrwart.
- Golden P. B. 1972. “The migrations of the Oguz”. *Archivum Ottomanicum*. IV.
- Ivanov V., Carustovich C. 1994. «The results of the Statistical Analyses of Funeral Rites of the Nomads in the “Great Steppe Belt” in the 10—11th Centuries and their Ethnic Interpretation». *The Archeology of the Steppes. Method and Strategies*. Napoli.
- Minorsky V. 1937. *Hudud al-Alam. The regions of the world*. London.
- Paloczi-Horvath A. 1989. *Pechenegs. Cumans. Iasians*. Budapest.

